

նայ, կը դառնայ անաղմուկ եւ արդիւնա-
լիւր. Մխիթարի հօր թափը տուած է ա-
նոր ոյժ մը մշտական. անոր յաջորդե-
լուն անդուլ ճիգերը օժտած են զայն վաղ-
քով մը ասեղ: Ու այդ ասեղ վաղքին ընդ-
մէջէն մենք այսօր կը նշմարենք լուռ աշ-
խատանքի մը հրաշագործ եւ խորհրդա-
ւոր ծաղիկները: Ամէնէն առաջ եւ գլխաւո-
րաբար մեթոտիկ աշխատանքի մը, որ
սկսած է աղգային արժէքներու, ամէն տե-
սակ հնութիւններու եւ վրական հարստու-
թեանց հաւաքածոներով, ու հետզհետէ
ծաւալած եւ ուռճացած՝ անոնց խնամոտ
դասաւորումով եւ ուսումնասիրութեամբ:
Եւ այսպէս, հնադարեան պատկառելի ձե-
ռագիրներ, Տիգրանեան եւ Ռուբինեան
դրամներ ու կնիքներ, պատմական յիշա-
տակարաններ, կաթողիկոսական կոնդակ-
ներ, արքայական հրովարտականք, Կու-
տինասայ յախճապակներ, արծաթադրո-
սարաններ, ոսկեճամուկ կերպաններ, յա-
րութիւն առած իրենց երբեմնի խոր թմբի-
րէն, զոտուած իրենց ժանգէն ու բորբո-
սէն, դանձապահ վանականներու գուրգու-
րոտ մատներուն տակ վերածնունդի հըս-
կայ պատմութիւնը հիւսած են:

Հասունութեան շրջանի մը մէջ, զիտա-
կան եւ հետախուզական շրջապտոյտներ
կազմակերպուած են, մանաւանդ ձեռա-
գիրներ հաւաքելու նպատակով, մասնա-
գէտի ուշիմութեամբ: Հ. Ներսէս Սար-
գիսեան (1800-1866) այդ առաքեալներէն
ամէնէն նշանաւորն է, որ դառն զոհողու-
թիւններով կորուստէ փրկած է հարիւրա-
ւոր սրբազան մասունքներ: Վանականե-
րը չեն խնայած հասարակութեան փոք-
րիկ հասոյթներուն ալ, դնելու համար աղ-
գային դանձեր. յաճախ հնարած են հա-
տուցումի դանաղան կերպեր՝ ձեռք ձգելու
համար այդ անգնահատելի զոհարները:
Նուիրատուութիւններ եկած են ճոխացը-
նելու այդ հաւաքածոները, մանաւանդ
թէ՛ դնահատելու զոհադրոծուող վանա-
կաններու աղգանուէր ճիգերը: Այս բոլո-
րը՝ հեռուոր կղզեակին մենութեան մէջ:

Այսպէսով, ճիշտ ինչպէս փեթակին մէջ,
բջիջ առ բջիջ դիպուած է նիւթն ու առաղ-
ձը հայ բանասիրութեան:

Այնուհետեւ, ժրաջան մեղուներու նը-
ման, գիշերները լուսցնելով, յաճախ ի-
րենց աչքի լոյսն սպառնելով ի սէր եւ ի
խնդիր դիտութեան լոյսին, այդ աշխա-
տասէր միաբանները տուած են սքանչելի
մեղրը հայագիտութեան:

Լուռ աշխատանքի հրաշագործ զօրու-
թեան սքանչելի ստուղն է այդ, զոր այսօր
հաճոյքով կը ճաշակեն հաղարաւորներ,
աղգային կամ օտար ուսումնասէրներ,
սիրւորի եւ հայրենիքի գիտնականներ:

Լուռ աշխատանքի այս եղանակը թեր-
եւս վարձանալի թուի ոմանց, եւ նոյնիսկ
հակոտնեայ՝ արդիական պահանջներուն:
Օրէ՛ օր կը նշմարենք ծնունդը նորանոր ըն-
կերութիւններու, որոնք հրապարակ կու
դան ծրագրի կատարեալ բանաձեւումնե-
րով, կազմակերպչական փայլուն սարքե-
րով, առինքնող եւ յուսադրիչ դադափա-
րականներու ցուցադրումով, ինչպէս նաեւ
հաշուետու ցուցակներով:

Ասոր հակառակ, Ս. Ղազարի միաբան-
ները սովոր չեն մեծաշունչ ներքողներով
պանծացնել իրենց գործունէութիւնը կամ
նոյնիսկ ծրագիրները. եւ այս՝ նաեւ դա-
րու մը մէջ, ուր կարծէք գործէն աւելի՝
գործին մասին ըսուածներուն կարեւորու-
թիւն կը տրուի: Անոնք կը նախընտրեն
փարած մնալ լուռ աշխատանքի պաշտա-
մունքին: Հիներու քով, հրատարակու-
թիւններու ճակատին վրայ յաճախ կը
պակսի նոյնիսկ անուներ աշխատասիրող
միաբանին. շատեր զոհացած են գործին
յառաջաբանին տակ դնելով պարզապէս
իրենց անունին սկզբնատառերը: Պար-
ծա՛նք իրենց յիշատակին: Անոնք են իս-
կական ուսման իրանները լուսաւորութեան.
Ի՛նչ փոյթ եթէ գտնուին անձեր, որոնք
անկարող ըլլան ճանչնալու եւ գնահատե-
լու այն սքանչելի գործունէութեան եռու-
ղեւը՝ որ կը ճարճատի հեռուոր կղզեակի
մը ամայի լուռութեան մէջ:

Մեր այս նուիրական սկզբունքին դէմ
մեղանշում մը պիտի չըլլայ անշուշտ,
եթէ բացառաբար համարձակինք ուղղել
թիւր գաղափար մը, զոր վերջերս հրա-
պարակ նետեց «Յուսարբեր» օրաթերթին
մէջ Իրազեկ ոմն, ընդդէմ Մխիթարեան
զոյգ Միաբանութիւններուն:

Լուռութիւնն ոսկի է. բայց երբեմն հարկ
է խօսիլ յանուն արդարութեան եւ ճշ-
մարտութեան. մանաւանդ երբ հարկ է
լուսաւորել մտքերը:

Հայ ձեռագիրներու օգտագործման մա-
սին խօսք բանալով, Իրազեկ կը գրէ.
«Մխիթարեան երկու Միաբանութիւններն
ալ ժլատ են այլոց տրամադրելու ինչ որ
ունին. ոչ իրենք կ'օգտագործեն, եւ ոչ
ալ ուրիշներուն քոյլ կու տան որ օգտա-
գործեն» (Յուսարբեր, 19 Յունուար,
1957, թիւ 242, էջ 2, սիւնակ հինգերորդ):
Իսկ զրուցիւնը՝ Խմբագրութեան ուղղ-
ուած նամակ մըն է, Քանի մը ճշդումներ
խորագրով:

Ներողամիտ պիտի գտնուի անշուշտ
մեզի հանդէպ Իրազեկ, երբ կը համար-
ձակինք իր ճշտումներուն մէջ տակաւին
ճշտելի կէտեր մատնանշել:

Յանդգնութիւն պիտի չըլլայ՝ երբ ըսենք
իսկոյն որ Իրազեկ բոլորովին անտեղեակ
է իրականութեան. նոյնիսկ չի հետեւիր
մեր արդի հրատարակութիւններուն. եւ
ոչ իսկ՝ վրնանք աւելցնել՝ աչքէ կ'ան-
ցընէ Բագմավէպի եւ Հանդէս Ամսօրեայի
կողմերուն վրայ գետեղուած համեստ ծա-
նուցումներն ու ցանկերը:

Մեծ ցաւ է մեզի համար հրապարակի
վրայ տեսնել Իրազեկի նման անիրազեկ
անձեր, որոնք քանի մը բառով ահազին
ցելի ու մրուր է որ կը քան այն պատ-
կանելի Կաճառին երեսին, որուն միակ
հարստութիւնը կը կազմեն Նախնեաց Մա-
տենագրութեան բնագիրներու հատորները
(68 հրատարակութիւն), Ընտիր մատե-
նագրաց փոքրագիր շարքերը (36 հրատա-
րակութիւն), Մոպերք Հայկականքը (24

հատորիկ), Հայկական հին ու նոր դպրու-
թեանց Թանգարանի շարքերը (8 հատոր):
Ասոնց վրայ կրնանք աւելցնել զուտ հա-
յագիտական ու բանասիրական դանաղան
հրատարակութիւնները, որոնք կը հասնին
քանի մը հարիւր հատորի, ըստ վերջին
Գրացուցակի տուեալներուն:

Շարքեր, որոնք կը շարունակուին այս-
օր ալ, արդիական պահանջներու համա-
ձայն ձեւաւորուած, քննական ու գիտա-
կան սարքաւորումով: Այսպէս, 1956ի
ընթացքին Ս. Ղազարու տպարանէն վան-
քի Հայրերուն աշխատասիրութեամբ լոյս
տեսան նախնեաց բնագիրներէն ցարդ ան-
տիպ երեք հատորներ. 1) Վարդան Վրդ.
Այգեկցիի Խրատներու հաւաքածոյ մը,
քաղուած Ս. Ղազարու Մատենադարանի
թիւ 57 եւ 986 ձեռագիրներէն. 2) Առաքել
Սիւնեցիի Դրախտագիրքը, քաղուած նոյն
Մատենադարանի թիւ 363 ձեռագրին մէջ
պահուած երկու օրինակներէն, համեմա-
տութեամբ բանասէր Յ. Քիւրտեանի հա-
ւաքածոյին մէկ հնագոյն օրինակին հետ.
3) Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրքը, ամ-
բողջապէս հանուած նոյն Մատենադարա-
նի թիւ 1308 ձեռագրէն, որուն բնագիրը
չստ գգալի տարբերութիւններ ունէր նա-
խորդ տպագրութիւններէն (ունինք Տա-
րեգրի ուրիշ օրինակներ ալ, թիւ 1261,
1149):

Նոյն 1956 տարուան ընթացքին, Բագ-
մավէպ ամսաթերթը հրատարակեց Առ.
Սիւնեցիի Դրախտագիրքէն էջեր, ձեռա-
գրական համեմատութիւններով: Ու դար-
ձեալ, նոյն ամսաթերթի էջերուն մէջ լոյս
տեսաւ Դաւիթ Անյաղթի վերագրուած
ձառ մը, ցարդ անտիպ, հանդերձ ձեռա-
գրական ուսումնասիրութեամբ եւ կարե-
ւոր լուսաբանութիւններով (էջ 63, 89):

Անշուշտ կը թոյլատրուի մեզի թղթա-
տել Բագմավէպի վերջին քանի մը տարի-
ներու թիւերը, նկատելու համար թէ որ-
քան իրաւունք... չունի Իրազեկ: Ուր
չենք թուեր հեղինակի անուններ՝ նշան է
թէ Մխիթարեան միաբաններ են:

1955ի ընթացքին քննական երկար եւ հմտալից ուսումնասիրութիւն մը կը դրոշնէր Ստեփանոս Ռոջեանի երկհատոր Բառարանին շուրջ, որմէ օրինակ մը կը պահուի Ս. Ղազարու Մատենադարանի ձեռագիրներու հաւաքածոյին մէջ, թիւ 220 եւ 221 (Բազմավեպ, 1955, էջ 129, 185, 249) :

Նոյն տարուան շրջանին եւրոպացի հայագէտ J. Muijldermans (Լուվէնէն), հրատարակեց Եւրոպ Պոնտացիի Աղեքս առ հրեշտակս, իր տրամագրութեան տակ ունենալով Ս. Ղազարու Մատենադարանի թիւ 21 եւ 1729 ձեռագիրներէն հատուածներ (Բազմավեպ, 1955, էջ 72, 108) :

1954ի ընթացքին լոյս տեսաւ Ս. Աստուածածին հայ նաւերու մէջ խորագրով բանասիրական մանրագնին ուսումնասիրութիւն մը, ուր կ'օգտագործուէին Ս. Ղազարու Մատենադարանէն 30 ձեռագիրներ (Բազմավեպ, 1954, էջ 145-154) :

Նոյն տարուան շրջանին բանասէր Յ. Քիւրտեան, (Միացեալ Նահանգներէն), հրատարակեց Յովհաննէս Երզնկացի-Մործորեցիի մասին լուսարանութիւններ, օգտագործելով Ս. Ղազարու Մատենադարանին թ. 2019 ձեռագիրը (Բազմ. 1954, էջ 242. ուր կը հաղորդէ՝ թէ 1954ի Ապրիլին, յարգոյ բանասէրը Ս. Ղազարու մէջ իր տրամագրութեան ունեցած է վերջին տարիներու ընթացքին վանքի հաւաքածոյին մաս կազմած նոր ձեռագիրները, թիւով քանի մը տասնեակ) :

1953ի ընթացքին Լուվէնի արեւելագիտական Le Muséon ուսումնասիրութիւն մէջ լոյս տեսաւ երկար յօդուած մը, Ս. Բարսեղի հայ ձեռագիրներու հաւաքածոյին մասին: Հայագէտ հեղինակը, Innoc. wim Driessen O. P. օգտագործած է Ս. Ղազարու Մատենադարանէն 20 ձեռագիրներ (Le Muséon, LVI, 1953, էջ 65-95. նոյն ուսումնասիրութիւնը ամբողջապէս հայերէնի թարգմանուած տես Բազմ. 1954, էջ 6, 65, 237, 281): Ահա նաեւ հեղինակին ազնիւ տողերը. «Առիթէն կ'օգտուինք

չեքա՛ շնորհակալութիւն յայտնելու վեհատիկի Ս. Ղազարու Միաբանութեան Հայրերուն, որ զմեզ ընդունեցան ամենամեծ ազնուութեամբ իրենց գրադարանը, եւ մեր տրամագրութեան դրին բոլոր ձեռագիրները որոնց մեմբ պէտք ունէին: Յատկապէս վեր. Հ. Քերոբէ Զրաքեանի, եւ իր եղբայրակիցներուն, միշտ պատրաստ օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելու, ցոյց տալով մեզի բարեյոժարութիւն եւ սիրելութիւն, որ մեծապէս դիւրացուցին մեր աշխատանքը եւ օգնեցին մեր գիտական պրպտումներուն եղբայրակցութեան սրտագորով հոգիով» (Բազմավեպ, 1954, էջ 8, ծնթ.):

Նոյն 1953ի ընթացքին, պիւճիքացի ուսումնասէր Տիկ. Berthe van Regemorter հրատարակեց La Reliure arménienne խորագրով յօդուած մը, որու պատրաստութեան համար օգտագործած է Ս. Ղազարու Մատենադարանին կարգ մը հին ձեռագիրներու կողքերը (Բազմավեպ, 1953, էջ 200) :

Նոյն տարին, նաեւ դաւանաբանական հարցերու մասին՝ քննութեամբ տասնեակ մը ձեռագիրներու (Բազմ. 1953, էջ 238) :

1952ի ընթացքին Միխիթար Գօշի Դատաստանագրքին ձեռագրին թուականին մասին յօդուած մը՝ համեմատութեան կը դնէր Զմամուի եւ Ս. Ղազարու թիւ 1237 օրինակները (Բազմ. 1952, էջ 152) :

Նոյն տարին, Ս. Ղազարու դիւանական վաւերացութեան կը հրատարակուէր նաեւ Արդար Դպիրի որդի Սուլթան-շահի եւ Հոռմի Հայոց նամակը առ Դաւիթ Պատրիարք Երուսաղէմի, հանդերձ պատմական կարեւոր լուսարանութիւններով (Բազմ. 1952, էջ 216) :

1951ի ընթացքին կը գտնենք, միշտ Բազմավեպի էջերուն մէջ, Արտաշատի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսներու մասին ուսումնասիրութիւն մը՝ ձեռագրական պրպտումներու նոր լոյսի տակ (Բազմ. 1951, էջ 256. տես նաեւ 1952, էջ 149) :

Նոյն տարին, Աստուածամօր վերափոխման մասին նոր նիւթեր կը ներկայացուէին՝ ձեռագիրներու օգտագործումով (Բազմ. 1951, էջ 49, 129) : Նոյն նիւթին շուրջ Դիոնիսիոս Արիստագացիի մէկ անտիպ նամակը հրատարակուած էր քանի մը տարի առաջ, բնագրական համեմատութիւններով, երեք ձեռագիրներու վրայէն (Բազմ. 1947, էջ 115) :

1950ի ընթացքին Պրոկդի աստուածաբանական գրութիւններուն մասին շահեկան ուսումնասիրութիւն մը կը հրատարակէր Ուոլդգ. A. Zanolli, օգտագործելով Ս. Ղազարու Մատենադարանէն երկու ձեռագիրներ (Բազմ. 1950, էջ 122. նոյն յօդուածին առաջին մասը լոյս տեսած էր 1947ին, էջ 158) :

1949ի ընթացքին, ուսումնասիրութիւն մը Միխիթարեան Մատենադարանի Ս. Մաշտոցին վրայ (Ձեռ. թիւ 457), կը ճշտէ անոր թուականը, 885-886 (Բազմ. 1949, էջ 114) :

Նոյն տարուան Միխիթար բացառիկին մէջ, եւրոպացի հայագէտ Marc-Ant. van den Oudenrijn O. P. լայնօրէն օգտագործած է Միխիթար Արքաճօր ձեռագիրները, ուսումնասիրելու համար Ս. Թոմաս Աղուինացիի աստուածաբանական գրութիւններու հայերէն թարգմանութիւնները (Բազմ. 1949, թ. 7-12, Միխիթար բացառիկ, էջ 313-355) :

Նոյն տարիներուն, ձեռագրական ուսումնասիրութիւններու հիման վրայ՝ լոյս տեսած է Գրիգոր Անաւարդեցի Կաթողիկոսին կեանքին ու գործերուն մասին շահեկան յօդուածաշար մը, բնագիրներու հրատարակութեամբ (Բազմ. 1947, էջ 4. 1949, էջ 116) :

1947ի ընթացքին, բանասէր Յ. Քիւրտեան, Թորոս Տարօնեցի մանրանկարիչին մասին նոր յայտնութիւններ կը բերէ՝ Ս. Ղազարու հաւաքածոյին վրայ նոր աւելցած ձեռագիրներու պրպտումով (Բազմ. 1947, էջ 212-222) :

Նոյն տարին, բազմահմուտ Օր. Սի-

րարիի Տէր Ներսէսեան համադրական ակնարկ մը կու տար Ս. Ղազարու ձեռագիրներուն վրայ՝ վեր հանելով անոնց մանրանկարչական հակայ արժէքը (Բազմավեպ, 1947, էջ 269-272) : Ու կ'եզրափակէր իր խօսքերը ըսելով. «Միխիթարեան միաբանները, որոնք Հայաստանի եւ ընդհանրապէս Փոքր Ասիոյ զանազան քաղաքներէն եւ գիւղերէն բերած են շատ մը ձեռագիրներ եւ կազմած ընտիր հաւաքածոյ մը, մեծ ծառայութիւն մատուցած են եւ շահած երախտագիտութիւնը ամէն անոնց, որոնք կը պարապին միջնադարեան արուեստի ուսումնասիրութեամբ» :

Ձեռք ուղեր աւելի երկարել մեր ցանկը, քանի որ L'Apport des éditions arméniennes de Venise à la Patristique խորագրին տակ բազմահմուտ J. Muijldermans ներկայացուցած է հրատարակչական այն հսկայ աշխատանքը զոր կատարած են Միխիթարեանները, մինչեւ 1949 թուականները հասցնելով իր մատենագիտական տեղեկութիւնները (Բազմ. 1949, թիւ 7-12, Միխիթար բացառիկ, էջ 386-398) :

Բազմավեպի յօդուածներէն դուրս յիշենք դոնէ անունը բազմավաստակ Արշակ Զօպանեանի, որ կը պարծէր միջնադարեան գրականութեան նուիրուած իր էջերուն մէջ՝ վիենտիկի ու վիեննայի վանքերուն Մատենադարաններուն մէջ կատարած ձեռագրական յայտնութիւններով: Անդին, Օր. Սիրարիի Տէր Ներսէսեանի մանրանկարչութեան նուիրուած հրատարակութիւնները վկայ են՝ թէ որքան լայնօրէն օգտագործած է Ս. Ղազարու ձեռագիրները :

Ու տակաւին շատեր, մինչեւ օրս կը դիմեն, որոնց անունները մի առ մի թրւեն աւելորդ կը նկատենք, քանի որ հրատարակութեան պարագային՝ արդէն իսկ պիտի յայտարարուի ամէնուն :

Իսկ արդի հրատարակութիւններէն մէկ քանի վերջիններն ալ յիշելու համար, թուենք նախ Ս. Եփրեմի գործերուն ոսկեղարեան թարգմանութեան (Համաբարբառ

